

LE GISEMENT DE CRÉVÉCHAMPS (LORRAINE). DU NÉOLITHIQUE À L'ÉPOQUE ROMAINE DANS LA VALLÉE DE LA MOSELLE, Marie-Pierre Koenig red., [w:] Documents d'archéologie française nr 110, Paris 2016, 467 ss., 175 rycin w tekście, aneksy 1–3, ryciny do aneksu 3: s. 361–385, tablice 1–7 poza tekstem, ryciny barwne A-N, indeks struktur odkrytych w trakcie wykopalisk, indeks stanowisk archeologicznych wzmiankowanych w tekście.

Recenzowana praca to kolejny, 110 już tom wydany w poczytnej serii Documents d'archéologie française. Jest to zarazem tom najobszerniejszy: tylko nieliczne z dotychczas wydanych przekraczały 300 stron druku, a większość z nich charakteryzowała się objętością zdecydowanie mniejszą. Ma to znaczenie zarówno dla konstrukcji, jak i dla odbioru dzieła.

Jest to monografia stanowiska archeologicznego Crévéchamps, położonego w Lotaryngii (w departamencie Meurthe-et-Moselle), na prawym brzegu Mozeli (Moselle), około 25 km na południe od Nancy. Stanowisko, usytuowane na terenie piaskowni, było badane ratowniczo w latach 1989–1994 przez zespół kierowany przez Marie-Pierre Koenig, archeologa związanego z INRAP¹, która jest także Redaktorem prezentowanego opracowania – pracy zbiorowej o charakterze interdyscyplinarnym przygotowanej przez grono 23 Autorów i Współpracowników. Jak stwierdza Murielle Leroy, autorka *Przedmowy*, a zarazem regionalny konserwator archeologiczny Lotaryngii, znaczenie stanowiska Crévéchamps polega nie tylko na jego walorach archeologicznych, wynikających m.in. z długotrwałego zasiedlenia; jego badania stanowiły także przedsięwzięcie pionierskie pod względem zastosowanych procedur: było to bowiem pierwsze w tym regionie stanowisko objęte badaniami przedinwestycyjnymi, a ich podjęcie w roku 1989 wyprzedziło nawet regulacje prawne w tym zakresie (z roku 2001). Fakt ten, a także zakres prac, którymi objęto około 40 ha powierzchni (z tego 15 ha przebadano wykopaliskowo) w strefie dolinnej, należącej do słabiej rozpoznanych, oraz zastosowanie metodyki badań „diagnostycznych” sprawiają, że stanowisko to jest jednym z najważniejszych punktów odniesienia w skali całego regionu. Tym bardziej że zidentyfikowane tu pozostałości osadnicze obejmują długi przeciąg czasu: od epoki kamienia (reprezentowanej przez pojedyncze artefakty) i początków epoki brązu (nieliczne obiekty osadowe) poprzez środkowy i późny okres epoki brązu po okres lateński i gallo-rzymski, wykazując różnorodność intensywność osadnictwa oraz jego zróżnicowany charakter (relikty osiedli, obiekty pracowniane, cmentarzysko). Pozwala to na ich ogląd w długiej perspektywie czasowej, a także na śledzenie zmian w organizacji przestrzennej i wykorzystaniu gospodarczym terenu, w kontekście przemian środowiskowych. Dodatkowym walorem jest liczna obecność materiałów ze środkowego okresu epoki brązu – słabo rozpoznanego tak w samej Lotaryngii, jak i na obszarach sąsiednich. Wszystkie te pozostałości zostały przeanalizowane pod względem morfologicznym, funkcjonalnym i chronologicznym, z uwzględnieniem kontekstu

¹ INRAP – Institut national de recherches archéologiques préventives.

regionalnego i dalszych odniesień, obejmujących dane z terenów Alzacji, południowo-zachodniej części Niemiec oraz zachodniej Szwajcarii. Najlepiej rozpoznano struktury osadowe związane z początkiem epoki żelaza. Specyficznymi obiektami z tego okresu są glinianki eksploatowane na dużą skalę, umożliwiające wnioskowanie o sposobach wydobywania gliny oraz jej wykorzystania w produkcji dachówek, co także stanowi pewne *novum* w dotychczasowych badaniach archeologicznych. Sekwencję osadniczą kończy niewielkie cmentarzysko ciałopalne z tego okresu.

Stanowisko Crévéchamps stało się swego rodzaju „poligonem doświadczalnym” w zakresie metod badań terenowych. Rozpoznano obszar o powierzchni około 40 ha, stosując system sondażu wykonanych przy pomocy sprzętu mechanicznego, początkowo punktowych, a następnie regularnych, rozmieszczonych w układzie romboidalnym, w postaci ukośnej szachownicy, w odległości 10–15 m od siebie. Wykopalistkowo przebadano sześć stref (łącznie około 15 ha powierzchni), koncentrując się na rozpoznaniu konstrukcji słupowych (budowle, palisady), obiektów zagłębionych oraz siatki pól i przebiegu kopalnych odnóg koryta rzeki. Już po przygotowaniu do druku omawianej publikacji, w roku 2013, wznowiono badania wykopaliskowe, obejmując nimi dalszą część stanowiska (o powierzchni 7 ha); badania te przyniosły istotne uzupełnienie danych na temat osadnictwa ze środkowego okresu epoki brązu, a także wydłużyły sekwencję osadniczą aż po czasy merowińskie.

Jednak niektóre kwestie związane z metodyką prac terenowych budzą pewne wątpliwości. Zaskakuje tu zwłaszcza wykorzystanie (do podziału terenu badań) siatki – nie ortogonalnej, jak na większości stanowisk, ale romboidalnej, w formie ukośnej szachownicy. Wydaje się ona dość przypadkowa, nie respektuje ani konfiguracji terenu, ani orientacji według stron świata. Co więcej, wersja tej siatki zastosowana do badanych szczegółowo rejonów stanowiska wydaje się mieć oczka o różnej wielkości, określane jako „mniej więcej 5 m” (por. s. 236, przypis 1). Autorzy opracowania wyjaśniają wprawdzie powody utrzymania tego systemu, wprowadzonego w początkowym etapie badań, aż do ich zakończenia – i mają w tym niewątpliwie rację, nie chcąc zmieniać w trakcie badań przyjętych wcześniej ustaleń – niemniej jednak samo rozwiązanie wydaje się mocno dyskusyjne, a widoczne niedokładności co do wielkości oczek siatki sprawiają, że posługiwanie się nią musi mieć wyłącznie orientacyjny charakter.

Druga dyskusyjna kwestia dotyczy zaniechania eksploracji niektórych struktur, uznanych *a priori* za pozostałości wykrotów. I choć przekonująca jest argumentacja Autorów, że w dążeniu do rozpoznania jak największego obszaru eksplorowano tylko struktury mające bezpośredni kontakt z obiektami archeologicznymi, to jednak trudno wyzbyć się wątpliwości, czy wyodrębnienie wykrotów tylko na podstawie ich powierzchniowego rozpoznania było w każdym przypadku poprawne.

Omawiana praca składa się z sześciu rozdziałów o różnej objętości, poprzedzonych wspomnianym już *Wprowadzeniem* oraz *Wstępem*. Poszczególne rozdziały zawierają zarówno teksty, jak i zestawienia tabelaryczne oraz wkomponowane w tekst ryciny; ponadto każdy z nich poprzedzony jest streszczeniem w trzech językach: francuskim, angielskim i niemieckim. Ich uzupełnienie stanowią trzy aneksy, sześć tablic z planami zbiorczymi stanowiska oraz 14 rycin barwnych zebranych razem. Praca zaopatrzona została także w indeks struktur odkrytych w trakcie wykopalisk oraz w *Index locorum*, zawierający zestawienie stanowisk archeologicznych wzmiankowanych w tekście. Tom zamykają: obszerna bibliografia, streszczenie całości (również w języku francuskim, niemieckim i angielskim) oraz szczegółowy spis treści, obejmujący tytuły wszystkich podrozdziałów.

Rozdział 1: *Cadre général de l'étude* (s. 19–29). Zawiera on informacje na temat kontekstu geograficzno-przyrodniczego i archeologicznego stanowiska, historię przeprowadzonych dotychczas badań archeologicznych oraz uwagi na temat metodyki i strategii prac terenowych, zarówno w odniesieniu do sondażu, jak i rejonów poddanych szczegółowej eksploracji. Rozdział ten zamykają uwagi dotyczące ogólnej chronologii stanowiska i zasad włączenia go w obręb istniejących

podziałów chronologicznych, a mianowicie systemu Reineckiego, wobec braku lokalnych ustaleń w tym zakresie. Autorzy pozostawiają na uboczu kwestie dyskusyjne, omawiane ostatnio w literaturze przedmiotu, i przedstawiają schemat przyjęty na użytek prezentowanej pracy, mając świadomość jego niedoskonałości i konieczności uściśleń. Zatem przyjmują podział epoki brązu na okres starszy (odpowiadający okresom Bz A1 i Bz A2 Reineckiego), środkowy (odpowiednik okresów Bz B, Bz C) oraz późny (odpowiednik okresów: Bz D oraz Ha A1, Ha A2, Ha B1, Ha B2, Ha B3). W obrębie epoki żelaza wyróżniają okres I (który stanowi w tym podziale odpowiednik okresu halsztackiego Ha C i Ha D) oraz okres II (odpowiednik okresu lateńskiego LT A, LT B, LT C, LT D). Na podstawie dostępnych datowań (chronologii konwencjonalnej) początek okresu Bz A2 sytuują około 1800 r. p.n.e., początek środkowej epoki brązu – pomiędzy 1600 a 1550/1500 r. p.n.e., początek okresu halsztackiego Ha C datują na około 800 r. p.n.e., zaś kolejne etapy okresu halsztackiego – na 622 r. p.n.e. (Ha D1) oraz 520–510 r. p.n.e. (Ha D3). Początek okresu lateńskiego przypadałby na lata 480–470 p.n.e.

Rozdział 2: *Approches paléoenvironnementales et pratiques agropastorales* (s. 31–92). Dużo miejsca zajmuje tu analiza paleośrodowiskowa w aspekcie relacji człowiek-środowisko, ze szczególnym uwzględnieniem zmian koryta rzeki Mozeli, istotnych dla rozmieszczenia osadnictwa pradziejowego. Rzeka miała bowiem początkowo liczne odnogi, aż do czasu względnej stabilizacji w okresie borealnym, kiedy uformowało się jedno koryto rzeki silnie meandrującej w obrębie równiny dolinnej. Dynamika tworzenia się osadów w dolinie rzecznej związana była również z usytuowaniem w pobliżu masywu górskiego Wogezów. W tekście wykorzystano wyniki analiz regionalnych, odnosząc je do sytuacji lokalnej i wskazując na związek najstarszych śladów osadnictwa pradziejowego ze strefami pobrzeży dawnych odnóg rzecznych. Obecność tych śladów, datowanych na czasy od neolitu po okres gallo-rzymski, a także niewielki stopień ich zmienności wskazują, zdaniem Autorów, na stabilność układu hydrograficznego przez okres ponad 2000 lat i związaną z nim relatywną suchą doliny, co stwarzało dobre warunki dla ciągłości rozwoju osadnictwa pradziejowego w jej obrębie.

Ewolucja holocenijskiej szaty roślinnej została odtworzona na podstawie badań palinologicznych sekwencji osadów pochodzących zarówno z dawnych łóżysk rzeki, jak i dwóch odkrytych studni. Dane te skonfrontowano z informacjami uzyskanymi dla innych regionów (w Lotaryngii i na terenach sąsiednich), co dało możliwość uzyskania pełnej sekwencji od okresu borealnego po czasy współczesne. Na ich podstawie można stwierdzić, że nasilenie aktywności ludzkiej widoczne jest zwłaszcza w dwóch momentach: w etapie przejściowym pomiędzy okresem atlantyckim a subborealnym oraz w początkach okresu subatlantyckiego.

Interesujące są tu zwłaszcza dane uzyskane z warstw datowanych na środkowy i początek późnego okresu epoki brązu, pochodzących zarówno z czasów poprzedzających intensywną działalność człowieka, jak i późniejszych od niej. Te pierwsze charakteryzuje obecność licznych pyłków drzew, zwłaszcza buka i dębu (przy braku grabu), podczas gdy w drugim okresie zaznacza się obecność zbóż przy mniejszym udziale roślin drzewiastych. W profilu palinologicznym dla studni halsztackiej (obiekt nr 5395), z okresu subatlantyckiego, ujawniono obecność śladów antropizacji silnie zdegradowanego środowiska leśnego; dyskusyjna jest natomiast obecność w jej spektrum pyłków orzecha. Na podkreślenie zasługuje, zdaniem Autorów, obecność pszenicy samopszy (orkiszowej) już od środkowego lub początku późnego okresu epoki brązu i jej występowanie w Lotaryngii przez cały okres protohistoryczny. Wraz z pszenicą płaskurką zboże to stanowi, od czasów epoki brązu, zasadniczy element produkcji rolniczej. Ogółem spektrum roślin uprawnych jest dość szerokie, obejmuje różne gatunki pszenicy (*Triticum spelta*, *T. dicoccum*, *T. monococcum*, *T. aestivum* / *durum* / *turgidum*), dwa gatunki jęczmienia (*Hordeum vulgare vulgare*, *H. vulgare nudum*) oraz groch (*Pisum sativum*), i zdaje się odpowiadać systemowi opartemu na wielogatunkowości upraw, wymagającemu zarówno dobrej znajomości technik rolniczych, wiedzy o wymagach poszczególnych gatunków roślin, jak i dobrej organizacji pracy. Zbieractwo poświadczane jest

tylko w przypadku orzechów laskowych. W początkach epoki żelaza do zestawu roślin uprawnych włączone zostaje proso (*Panicum miliaceum*), owies (*Avena*) oraz mak (*Papaver somniferum*), którego uprawa na analizowanym stanowisku jest dobrze poświadczona. Obserwowana w okresie lateńskim mniejsza różnorodność gatunków uprawnych może świadczyć, jak sądzą Autorzy, o pewnej stabilizacji gospodarki rolnej (o ile nie jest wynikiem małej reprezentatywności próbek) i skoncentrowaniu się ówczesnych rolników na uprawie tylko niektórych, wybranych gatunków, co w dalszej kolejności mogło prowadzić do uzyskiwania nadwyżek żywnościowych.

Z uwagi na kwasowy odczyn gleby, zwierzęce szczątki kostne są na stanowisku zachowane słabo (z wyjątkiem zębów), trudno zatem ocenić rolę konsumpcji mięsnej wśród mieszkańców analizowanych osad. Stwierdzono jedynie przewagę szczątków bydła w znaleziskach z epoki brązu, przy mniejszym znaczeniu świni, owcy-kozy oraz konia. Gatunki dzikie reprezentowane są przez jelenia, dzika, bobra oraz ryby. W początkach epoki żelaza poświadczona jest miejscowa hodowla świni, o czym świadczą obecne w materiale szczątki prosiąt.

Rozdział 3: *Analyse des composantes du gisement* (s. 93–232). Jest to najobszerniejszy ze wszystkich rozdziałów; obejmuje on omówienie budowli słupowych (zidentyfikowano pozostałości 140 takich konstrukcji), obiektów zagłębionych (w liczbie około 100) oraz struktur innego rodzaju: wyznaczników podziałów przestrzeni (granic pól), glinianek, cmentarzyska.

Przeprowadzona przez Autorów typologia budowli słupowych opiera się na rozmaitych kryteriach, takich jak: konfiguracja słupów i zarys obiektu w planie (budowle jedno- bądź wieloczęściowe), proporcje metryczne (szerokościowo-długościowe), liczba słupów tworzących konstrukcję (od trzech do dziewięciu i więcej), rodzaj dołków posłupowych. W większości przypadków brak jest przesłanek dla określenia funkcji tych obiektów; trudności nasuwa także ich datowanie (brano tu pod uwagę morfologię obiektów, ich zawartość zabytkową, orientację, relacje stratygraficzne oraz datowania absolutne). Analizy te wsparto szczegółowymi danymi regionalnymi, dotyczącymi powiązań pomiędzy wymiarami i proporcjami obiektów a ich chronologią oraz funkcją. Stworzyło to dobre podstawy klasyfikacji obiektów z epoki żelaza. Jak stwierdzają Autorzy, wśród wszystkich uwzględnionych kryteriów dwa są niewątpliwie związane wyłącznie z chronologią i charakteryzują budowle wznoszone od okresu lateńskiego do początków okresu gallo-rzymskiego: są to dołki posłupowe o średnicy większej niż 0,90 m oraz powierzchnia użytkowa od 20 m² (dla budowli 4-słupowej) do 30 m² (dla konstrukcji 6-słupowej).

Wśród ponad 100 obiektów zagłębionych można wyróżnić jamy zasobowe – przechowalnicze, jamy zawierające naczynia zasobowe, studnie, piece. Również te konstrukcje zostały przedstawione z uwzględnieniem odniesień regionalnych. Badania archeologiczne dostarczyły również licznych „depozytów” (o charakterze śmietniskowym) pochodzących z warstw o rozmaitej chronologii, zlokalizowanych na obrzeżach dawnych koryta rzeki, w pobliżu rejonów wykorzystanych pod zabudowę. Spośród bardzo licznych w tym rejonie wykrotów eksplorowano tylko te, które dały się powiązać z określonymi jednostkami archeologicznymi. Natrafiono także na kilka izolowanych płatów gleby kopalnej (sprzed okresu gallo-rzymskiego).

Osadnictwo pre- i protohistoryczne pozostawało w ścisłym związku z przebiegiem koryta rzeki. Na jego obrzeżach odkryto liczne ślady palisad lub rowków palisadowych, oddzielających strefę zamieszkaną od śmietniskowej – są to najstarsze na tym stanowisku ślady celowego, funkcjonalnego podziału przestrzeni. Wśród nich wyróżnia się koliste założenie o średnicy około 40 m, pochodzące ze środkowego okresu epoki brązu, a interpretowane jako rodzaj zagrody dla bydła. Do ważniejszych należy także palisada (z bramą) z okresu halsztackiego, zachowana na odcinku około 250 m (odsłonięto ją tylko częściowo), otaczająca przypuszczalnie obszar o powierzchni około 1,5 ha. Interesujące jest też założenie na planie prostokąta, prawdopodobnie związane z okresem lateńskim C-D. Do okresu gallo-rzymskiego należy natomiast odkryta na stanowisku brukowana droga, zidentyfikowana na odcinku około 20 m, a także rodzaj rowu drenażowego z obudową kamienną, przykrytego kamiennymi płytami. W tym samym okresie

zauważalna jest organizacja przestrzeni w postaci mniej więcej prostokątnego układu rowków usytuowanych skośnie w stosunku do osi doliny rzecznej, wykazujących jednolitość co do wielkości i odpowiadających rzymskiemu *actus*². Rowki te zdają się wyznaczać granice ówczesnych parceli. Podział ten z czasem uległ zmianie: w średniowieczu utracił wcześniejszą regularność, zaś w czasach nowożytnych granice układały się prostopadle w stosunku do biegu rzeki.

Również z okresem gallo-rzymskim związany jest zespół glinianek (określenie to nie wydaje się adekwatne z uwagi na wielkość i złożoność kompleksu), zajmujący powierzchnię około 3 ha, usytuowany na peryferiach ówczesnej osady. Składa się na niego ponad 800 jam zagłębionych w podłoże, którym były gliniaste namuły w obrębie dawnych odnóg koryta rzeki. Zespół tych obiektów został przebadany wybiórczo (przy określonych zasadach próbkowania, z zastosowaniem m.in. mikromorfologii i badań okrzemków), co umożliwiło odtworzenie sposobów eksploatacji gliny i wypełniania powstałych wyrobisk. Ustalono, że eksploatacja odbywała się w obrębie kwadratowych jam o kubaturze 1–2 m³, połączonych rowkami, które umożliwiały odprowadzanie wody w kierunku dużych jam zbiornikowych. Objętość uzyskanego surowca szacowana jest na około 1500 m³. Glina była wykorzystywana najprawdopodobniej do produkcji dachówek, na co wskazują analizy składu chemicznego surowca i gotowych wytworów. Wytwórczość ta odbywała się zapewne w pobliżu stanowiska, na ślad samej pracowni jednak nie natrafiono. Mimo dobrych właściwości gliny nie wykonywano z niej natomiast naczyń *terra sigillata*, co również ustalono na podstawie przeprowadzonych analiz.

Odrębny element zespołu osadniczego z tego samego okresu (gallo-rzymskiego) stanowiło niewielkie cmentarzysko ciałopalne usytuowane pomiędzy osadą a zespołem glinianek. Składało się ono z pięciu grobów – pochówków jamowych (czworga dorosłych i dziecka w wieku 1–2 lat), oraz trzech depozytów dachówek ceramicznych, zajmując obszar około 60 m². Zdaniem Autorów, jest to zapewne pozostałość większego założenia, zniszczonego częściowo w trakcie budowy współczesnej drogi, prawdopodobnie niewielkiej nekropolii rodzinnej z końca II w. n.e. Interesującym elementem są tu wspomniane depozyty dachówek, występujące samodzielnie. Dachówki, często spotykane na innych cmentarzyskach z tego okresu, służyły zwykle jako „pokrywy” jam grobowych lub wyznaczały granice grobu, niekiedy też formowano z nich niewielkie budowle; nie spotyka się natomiast ich osobnego nagromadzenia, co ma miejsce w przypadku analizowanego stanowiska. Autorzy opracowania przypuszczają, że może tu chodzić o pozostałości zabezpieczenia nie istniejących już (zniszczonych) pochówków, należących do dzieci, być może noworodków, za czym przemawiają liczne znaleziska tego rodzaju, znane we Francji np. ze stanowiska Bolards (Nuits-Saint-Georges, departament Côte-d’Or) oraz z Sallèles-d’Aude (departament Aude).

Rozdział 4: *Étude du mobilier* (s. 233–282). Jest to rozdział poświęcony analizie zabytków ruchomych pochodzących ze stanowiska, obejmujący opracowanie ceramiki, przedmiotów metalowych, wytworów z kości, przedmiotów szklanych i wykonanych z lignitu oraz zabytków kamiennych.

Ceramika stanowi najliczniejszy rodzaj znalezisk – ze stanowiska pochodzi około 1 tony fragmentów naczyń. Najstarsze z nich to pojedyncze uszko naczynia neolitycznego (neolit wczesny lub środkowy). Natomiast pierwszy zestaw znalezisk związany jest z początkami epoki brązu, okresu słabo dotychczas w Lotaryngii rozpoznanego. Bardzo liczne materiały pochodzą ze śmietniska datowanego na środkowy i początki późnego okresu epoki brązu: składają się na nie pozostałości prawie 3000 zidentyfikowanych form naczyń, a także fragmenty kulistych ciężarków tkackich, przęślików oraz łyżek. Mimo że materiały te nie należą do zespołów zwartych, to jednak stanowią znaczące uzupełnienie dotychczasowego zasobu danych i mogą być podstawą typologii regionalnej. Zestaw 200 naczyń i fragment figurki glinianej wykazują związek z późnym okresem epoki brązu, natomiast ze schyłku tej epoki pochodzą nieliczne tylko fragmenty ceramiki

² Miara odległości wynosząca 35,47 m.

naczyniowej oraz trzy stożkowate ciężarki tkackie. Mało liczne są także znaleziska z początku okresu halsztackiego, wpisały się one jednak znacząco w opracowane ostatnio regionalne dane typo-chronologiczne dla tego okresu. Niewielka liczebność znalezisk ceramicznych utrzymała się także w kolejnych okresach użytkowania stanowiska, mimo że jego wykorzystanie wydaje się bardzo intensywne, zwłaszcza w okresie lateńskim i gallo-rzymskim.

Zaskoczeniem jest odkrycie na stanowisku dość licznych przedmiotów metalowych. Pochodzą one głównie ze śmietniska związanego z epoką brązu. Są to na ogół drobne przedmioty lub ich fragmenty, wykonane z brązu: dwa grociki strzał, pierścień z blachy żłobkowanej (datowany na początek środkowego okresu epoki brązu), masywne kółeczko, trzonki szpil, fragmenty nieokreślonych przedmiotów wykonanych z drutu lub taśmy. Najbardziej okazałym i interesującym artefaktem jest zachowany w całości grot włóczni z tulejką, o długości 21,5 cm. Znaleziono także dwa zdobione przedmioty ze złotej blaszki.

W późniejszych czasach liczebność przedmiotów metalowych nie jest już tak duża: dwa fragmenty żelaznej zapinki, pochodzące z jednej z budowli, datowane są na początki epoki żelaza (schyłek okresu halsztackiego lub początek lateńskiego), natomiast z cmentarzyska (z okresu gallo-rzymskiego) pochodzą małe metalowe ćwieki od obuwia typu *caliga*, kilka nieco większych gwoździ o płaskich główkach, a także niezidentyfikowana moneta.

Nieliczne są także wyroby szklane. Z okresu halsztackiego pochodzi paciorek z błękitnego (kobaltowego) szkła zdobiony falistą (zygzakowatą) nitką barwy białej. Paciorek pozbawiony jest zdefiniowanego kontekstu archeologicznego. Należy on do nielicznych znalezisk tego rodzaju znanych z Lotaryngii, a przeprowadzone analizy wskazują, że został wykonany ze szkła sodowego, którego produkcja wykazuje nawiązania bliskowschodnie.

Z okresem środkowolateńskim związany jest natomiast niewielki fragment bransolety z błękitnego szkła, z białym ornamentem zygzakowym, pochodzący z jednej ze zidentyfikowanych na stanowisku budowli słupowych.

Nieliczne i niewielkie fragmenty naczyń szklanych znaleziono w obrębie wspomnianego już cmentarzyska, w kontekście ludzkich szczątków kostnych, małych gwoździ żelaznych i fragmentów ceramiki. Są to fragmenty cienkościennych naczyń ze szkła białego – przezroczystego, ze śladami przepalenia, najprawdopodobniej z talerzy. Dwa większe fragmenty, o barwie błękitno-zielonej, pochodzą z naczynia flaszkowatego o podstawie czworokątnej, służącego jako urna, datowanego na podstawie analogii na I–II w. n.e. Kilka dalszych ułamków szkła o analogicznej barwie to prawdopodobnie pozostałości innego naczynia – łzawnicy.

Jednostkowym okazem jest fragment bransolety o owalnym przekroju, wykonanej z lignitu. Bransolety tego rodzaju, pojawiające się w południowej i wschodniej Francji już od końca epoki brązu, znane są przede wszystkim z okresu halsztackiego – i tak właśnie Autorzy opracowania datują znalezisko z Crévéchamps.

Również odosobnionym znaleziskiem jest przedmiot wykonany z kości – prawdopodobnie żeton do gry.

Wśród artefaktów kamiennych znajdują się okazy o różnej chronologii. Najstarszym z nich jest kwarcytowy pięściak, należący do dolnego paleolitu. Natomiast ze środkowego paleolitu pochodzi pojedynczy odłupek kwarcytowy, wykonany w technice lewaluaskiej.

Znaleziska krzemienne to 35 okazów datowanych na czasy neolitu środkowego i późnego. Charakteryzuje je duża różnorodność surowcowa, jednak większość z nich wykonana została z brunatnego krzemienia senońskiego pochodzącego z Szampanii, a niektóre – z lokalnie występującego rogowca (*chaille*). Są wśród nich grociki do strzał, trójkątne bądź w kształcie liścia (nawiązujące do kręgu kultury Rössen) oraz grociki trzoneczkowate z neolitu schyłkowego (analogiczny do znalezisk z Basenu Paryskiego). Wystąpiły ponadto dwa okazy drapaczy, narzędzia odłupkowe i wiórowe, a także rdzeń, kilka odłupków i odpadków. Liczniejszą grupę stanowią artefakty kamienne, wśród których siekiery i toporki są w przeważającej większości typowe dla neolitu środkowego, zaś

datowanie gładzików kamiennych i oselek z piaskowca retyckiego jest bardziej problematyczne. Z kolei otoczaki użytkowane były przede wszystkim w epoce brązu jako rodzaje narzędzi kamiennych: groszkowniki i pobijaki. Dwa niewielkie gładziki do wykończenia powierzchni naczyń glinianych, wykonane z ciemnego łupku, mogą być datowane na ten sam okres. Kamienne utensylia służące do rozcierania reprezentowane są przez około 20 okazów wykonanych z piaskowca, granitu oraz ryolitu (liparytu). Ten ostatni surowiec, eksploatowany od końca okresu halsztackiego w odległości około 45 km od stanowiska, stanowił konkurencję dla bazaltu z rejonu gór Eifel i był wykorzystywany również w późniejszych czasach. Z analizowanego stanowiska pochodzą dwa wykonane z niego okazy, w tym żarno rotacyjne, datowane na późny okres laterański.

Materiały kamienne z Crévéchamps to także ponad 6,5 tony okruczków i otczaków ze śladami przepalenia, pochodzących z pieców i palenisk (na stanowisku odkryto trzy takie obiekty). Kamienie tego rodzaju służyły m.in. do prażenia zboża, zapewne także do podgrzewania wody i gotowania na parze.

Rozdział 5: *Synthèse: l'évolution chronologique du gisement* (s. 283–324). Pozostałości osadnictwa na stanowisku obejmują, jak wspomniano, czasy od epoki kamienia do okresu gallo-rzymskiego, być może z kilkoma niewielkimi przerwami. Pojedyncze znaleziska kamienne (pięściak, odłupek lewaluaski) odnoszą się do paleolitu dolnego (pięściak) i środkowego. Z mezolitem można łączyć ostrze i, być może, także niewielki rdzeń krzemienisty. Osadnictwu neolitycznemu, stwierdzonemu tylko na podstawie zabytków ruchomych, odpowiadają ślady deforestacji, zauważalne w diagramach pyłkowych, a wiązane z neolitem środkowym (schyłkiem okresu atlantyckiego). Najstarszy obiekt zagłębiony to jama, prawdopodobnie zasobowa, datowana na początek epoki brązu. Być może, należała ona do znajdującej się w pobliżu, ale nie zidentyfikowanej osady z tego okresu. Do tego samego lub nieco wcześniejszego horyzontu chronologicznego (kultury pucharów dzwonowatych) należy również obiekt zasobowy, oznaczony symbolem B12, datowany ^{14}C na 3650 ± 60 BP. Znaleziska te nie mają nawiązań w znanych dotychczas materiałach z tego regionu, podobnie jak znaleziska z późniejszych odcinków epoki brązu.

Środkowy okres epoki brązu jest najlepiej udokumentowany na analizowanym stanowisku. Należą do niego pozostałości osady, na które składa się około 15 obiektów zagłębionych, piece, prawdopodobnie także wolnostojące naczynia zasobowe. Osada rozciągała się wzdłuż jednej z odnóg wcześniejszego koryta rzeki, które posłużyło mieszkańcom jako rozległe śmietnisko o powierzchni około 1000 m². Z tego samego okresu pochodzą również ślady kilku palisad, wyznaczających granice terenu zamieszkanego; nie udało się natomiast zidentyfikować związanych z tym etapem budowli słupowych. Mieszkańcy osiedla zajmowali się rolnictwem: z tego okresu znane są jedne z najstarszych w północnej Francji znalezisk pszenicy *Triticum spelta*. Poświadczona jest w tym czasie hodowla bydła, brak natomiast szczegółowych danych na temat chowu zwierząt; również dość enigmatycznie przedstawiają się informacje dotyczące zajęć łowieckich i rybołówstwa. Znaleziska ceramiczne z tego okresu umożliwiły zarówno konstrukcję regionalnej typo-chronologii, jak i prześledzenie powiązań interregionalnych. Wskazują one na silniejsze związki Lotaryngii z terenami Alzacji oraz Badenii-Wirtembergii niż z doliną środkowego Renu i Basenem Paryskim.

Czasy późnego okresu epoki brązu są reprezentowane mniej wyraźnie. Można z nimi wiązać tylko jeden z poziomów detrytycznych w obrębie dawnego koryta rzeki (oznaczonego jako D2), który zawierał około 200 naczyń glinianych różnych typów, związanych z okresem halsztackim (Ha A1). Na okres Ha B datowana jest jedna z budowli słupowych i jeden obiekt zagłębiony.

Znaleziska z epoki żelaza wystąpiły na całym badanym obszarze. Za typową dla tych czasów uznano zagrodę jednodworczą z przyległościami, przesuwaną się cyklicznie w obrębie terytorium o powierzchni około 30 ha, wydzielonego z otoczenia poprzez odnogi koryta rzeki. Taka osada w początkach okresu halsztackiego zajmowała około 3000 m² powierzchni (co ustalono na podstawie danych regionalnych i ponadregionalnych), zaś nieco więcej – do około 1 ha

– w okresie lateńskim. Liczba jednostek tego rodzaju, funkcjonujących w pierwszym z tych okresów, wynosiła 15 gospodarstw, w drugim zaś 16. W tym czasie obserwuje się również większe zagęszczenie budowli słupowych, widoczne są także ślady odbudowy niektórych z nich. Jak sądzą Autorzy, mamy tu do czynienia z rzeczywistą stabilizacją przestrzeni dla celów gospodarczych (wykształcenie się własności ziemskiej), utrwalonej przy pomocy konstrukcji palisadowych. Trudno natomiast zrekonstruować dynamikę zmian zachodzących w obrębie tego terytorium.

Osadnictwo okresu gallo-rzymskiego obejmowało trzy zasadnicze człony: osiedle, kompleks produkcyjny (glinianki) oraz cmentarzysko; przypuszczalnie były one sobie współczesne. Zbudowę osiedla stanowiły naziemne konstrukcje drewniane; do celów mieszkalnych mógł również służyć zagłębiony w ziemię szałas. Z osadą związane były studnie – jedna z nich dostarczyła dużej ilości szczątków roślin dzikich. Glinianki wpisane były w podział przestrzeni na prostokątne parcele. Teren ten był dostępny poprzez prowadzącą doń drogę, łączącą dno doliny rzecznej z ulokowaną na jej zboczu willą. Przy końcu II w. n.e. powstało niewielkie cmentarzysko ciałopalne, usytuowane na terenie zalewowym pomiędzy osiedlem a zespołem glinianek. Można sądzić, że było to cmentarzysko rodzinne mieszkańców osiedla – rolników i producentów dachówek.

Rozdział 6: *Conclusion* (s. 325–341). Prezentowana praca to, zdaniem Autorów, kolejny przykład unaoczniający znaczenie badań szerokopłaszczyznowych dla zrozumienia osadnictwa pradziejowego na danym obszarze. Zastosowana w niej perspektywa diachroniczna pozwoliła z kolei na odtworzenie organizacji przestrzennej osadnictwa. Nic nie wskazuje natomiast na jakiś szczególny status analizowanej osady.

Pozostałości osadnicze wykazują znaczny stopień integracji ze środowiskiem naturalnym ukształtowanym wskutek licznych zmian koryta rzeki, których etapem końcowym było wykształcenie się pojedynczego koryta z licznymi meandrami, i „uwolnienie” znacznych obszarów na terenach dolinnych, wykorzystanych następnie dla celów osadnictwa pre- i protohistorycznego. W dalszej kolejności następowało przekształcanie krajobrazu w wyniku działań antropicznych, przede wszystkim odlesienia terenu, zapoczątkowanego w neolicie środkowym. Zarówno osiedla, jak i pola uprawne istniały na tym obszarze przez około 2000 lat, prawdopodobnie w sposób ciągły, wykorzystując lokalne zasoby wody, ziemi oraz drewna. Naturalne granice osadnictwa wyznaczały linie dawnych odnóg koryta rzeki. Były one uzupełniane konstrukcjami palisadowymi i siecią dróg, a w czasach starożytnych również siatką podziału terenu na parcele.

Analiza odkrytych w Crévéchamps pozostałości pozwoliła wyróżnić osiem faz osadniczych: 1 – związanej z neolitem, 2 – obejmującej starszy okres epoki brązu, 3 – środkowy i początek późnego okresu epoki brązu, 4 – środkowy odcinek późnego okresu epoki brązu, 5 – koniec późnego okresu epoki brązu, 6 – okres halszacki (i ewentualnie początek okresu lateńskiego), 7 – okres lateński (i ewentualnie początek okresu gallo-rzymskiego), 8 – okres gallo-rzymski. Pozostałości tych faz zostały zilustrowane na odnośnych planach zamieszczonych w tej części pracy. Autorzy przedstawili także ewolucję struktur osadniczych.

Pojedyncze znaleziska poświadczają istnienie na stanowisku śladów najstarszego osadnictwa (z epoki kamienia i z początków epoki brązu). Osada późniejsza, istniejąca w środkowym okresie epoki brązu, stanowi ważny punkt odniesienia dla całej wschodniej Francji. Osadnictwo pradziejowe, początkowo zapewne bardzo rozproszone, nabiera z czasem (w początkach epoki żelaza) charakteru rotacyjnego: osiedla przenoszą się cyklicznie w obrębie pewnego stałego terytorium o niezbyt dużej powierzchni. Zjawisko to zdaje się zanikać u schyłku okresu lateńskiego, prawdopodobnie w związku z wykształceniem się lub ustabilizowaniem własności ziemskiej. Z kolei w czasach gallo-rzymskich istniały nadal niewielkie gospodarstwa, które kontynuowały tradycje architektoniczne poprzedniego okresu. Różnicowaniu ulegały natomiast zajęcia mieszkańców, zajmujących się nadal uprawą ziemi, ale także eksploatacją surowców ilastych i produkcją dachówek ceramicznych na dużą skalę. Po II w. n.e. pozostałości osadnicze ograniczają się do rowków wyznaczających poszczególne parcele. Strefa mieszkalna została wówczas przeniesiona

poza obręb tej części doliny, być może z uwagi na zagrożenie powodziowe (ślady powodzi z tego okresu są czytelne w nawarstwieniach dolinnych). Początkowo osadnictwo przeniosło się w górę rzeki – w trakcie ostatnich badań odkryto tam osiedle z czasów późnorzymskich i z okresu merowińskiego. Następnie osiedle usytuowano na terenie zajmowanym do dnia dzisiejszego, choć pierwsza wzmianka na temat wsi *Crepatus Campus* pochodzi z dopiero z XI w.

Wiele wskazuje na to, że podstawą utrzymania społeczności pradziejowych zamieszkujących analizowany obszar była gospodarka rolniczo-hodowlana, którą uzupełniało myślistwo i rybołówstwo. Potwierdzone zajęcia pozarolnicze to przędzalnictwo i tkactwo, a później również sezonowa eksploatacja gliny oraz produkcja dachówek ceramicznych. Brak natomiast śladów miejscowego garncarstwa oraz metalurgii. Na istnienie kontaktów międzygrupowych i wymiany dóbr wskazują niezbyt liczne ślady: wykorzystywanie importowanego (z Szampanii) surowca krzemienego do wyrobu narzędzi neolitycznych, obecność ceramiki charakterystycznej dla Basenu Paryskiego oraz pochodzącej z Wirtembergii w środkowym okresie epoki brązu, a także znalezisko paciorka szklanego o proveniencji bliskowschodniej w okresie halsztackim.

Zdaniem Autorów, zarówno wielkość przebadanego obszaru, jak i wielość wyodrębniających się faz osadniczych sytuują stanowisko Crévéchamps pomiędzy najbardziej znaczącymi wśród rozpoznanych dotychczas stanowisk osadowych. Natomiast przedstawione w pracy problemy i próby ich wyjaśnienia mają znaczenie w skali całego regionu jako punkt wyjścia dla rekonstrukcji najdawniejszych dziejów Lotaryngii.

Uzupełnienie głównej części omawianej publikacji stanowią trzy aneksy. Aneks 1 zawiera szczegółowe dane metryczne odnoszące się do budowli słupowych z analizowanego stanowiska, zestawione tabelarycznie i uzupełnione o typologię obiektów, charakterystykę dołków postłupowych oraz datowanie (z uwzględnieniem różnych kryteriów). Znajduje się tam również, przedstawiony w formie tabelarycznej, katalog budowli słupowych z innych stanowisk w Lotaryngii, wykorzystanych dla celów porównawczych w analizie obiektów z Crévéchamps.

W Aneksie 2 zebrane zostały rezultaty datowań bezwzględnych wykonanych dla omawianego stanowiska. Zamieszczono tam także zbiorczy plan usytuowania analizowanych próbek i krótki komentarz krytyczny odnośnie do wyników.

Wykonano datowanie 33 próbek, stosując metodę AMS. Analizie poddano głównie próbki węgla drzewnego, w trzech przypadkach były to ziarna zbóż. Próbki analizowane były w kilku laboratoriach (Zurich, Oxford, Kilonia); jeden obiekt został wydatowany przez dwa laboratoria – otrzymano wyniki całkowicie zgodne. Uzyskane daty dotyczą przede wszystkim obiektów z epoki żelaza. Pozwoliły one na rozróżnienie zespołów z I okresu (800–400 r. p.n.e.) oraz II okresu epoki żelaza (400–100 r. p.n.e.). Tylko w jednym przypadku odnotowano brak zgodności pomiędzy datowaniem absolutnym (odnoszącym się do okresu halsztackiego) a chronologią wynikającą z morfologii obiektu (wskazującą na okres lateński). Kilka dat odnosi się do środkowego okresu epoki brązu, niektóre z nich wydają się zbyt późne w stosunku do zawartości zabytkowej.

Dwie daty są, zdaniem Autorów, najprawdopodobniej zaburzone: jedna – neolityczna – dotyczy obiektu stratygraficznie późniejszego niż okres lateński; druga to data średniowieczna, choć brak śladów osadnictwa z tego okresu. Ponadto jedną datę uznano za mało wiarygodną (wskazującą na horyzont chronologiczny późnego neolitu – kultury pucharów dzwonowatych – bądź wczesnego okresu epoki brązu).

Mimo zamieszczonego komentarza uzyskane rezultaty datowań absolutnych nie zostały, jak się wydaje, w pełni wykorzystane w omawianej pracy. Brak jest odwołań do nich w tekście, co byłoby przydatne zwłaszcza przy omawianiu poszczególnych faz osadniczych (Rozdział 6).

Aneks 3 to katalog znalezisk ceramicznych. Formy naczyń przedstawione zostały w układzie chronologicznym, z uwzględnieniem głównych przedziałów czasowych, a w miarę możliwości także podfaz. W ramach tego podziału zostały one uporządkowane według kryteriów przestrzennych, z podaniem oznaczenia strefy lub numeru struktury. Zastosowano także kod literowy do

oznaczenia techniki wykonania, obejmujący tylko cztery warianty: ceramika delikatna, grubej roboty, o charakterze pośrednim pomiędzy dwoma poprzednimi, ceramika toczona. Wprowadzono także kod kolorystyczny do wskazania naczyń o powierzchniach grafitowanych (barwa jednolita ciemnoszara) oraz czerwono malowanych (barwa jednolita jasnoszara). Brak natomiast skali liniowej, co stanowi pewne utrudnienie w korzystaniu z tablic, mimo zamieszczonej informacji o rzeczywistej wielkości naczyń.

Prezentowana praca jest kolejnym przykładem monografii stanowiska wielokulturowego, o nawarstwieniach układających się w sekwencję obejmującą niemal dwa tysiąclecia, badanego metodą szerokopłaszczyznową, z zaangażowaniem specjalistów z różnych dziedzin. Stanowi ona poważne i niezmiernie użyteczne kompendium wiedzy, tak o samym stanowisku, jak też o najdawniejszych, ciągle jeszcze słabo poznanych, dziejach Lotaryngii, i z tego powodu jej znaczenie trudno przecenić, tym bardziej, że jest to zarazem praca bardzo starannie przygotowana pod każdym względem, tak merytorycznym, jak i redakcyjnym. Budzi ona zarazem refleksję nad możliwościami i sposobami opracowania materiałów tak ogromnych (kilkaset jednostek stratygraficznych, ceramika ważąca ponad tonę, kamienie o wadze ponad sześciu ton) i wynikających stąd ograniczeniach. Nie jest to z całą pewnością zadanie łatwe ani wdzięczne: trudność polega nie tylko na przeanalizowaniu tak ogromnego zasobu danych, ale także – a może przede wszystkim – na przekazaniu tej wiedzy czytelnikowi, a raczej zróżnicowanemu gronu czytelników, zainteresowanych różnymi aspektami publikacji.

Trzeba przyznać, że Autorzy wyszli z tego zadania „obronną ręką”, choć niewątpliwie kosztowało to wiele wysiłku. Teksty opracowań napisane są rzeczowo, w sposób zwięzły, ale szczegółowy i wyczerpujący zarazem, z dbałością o szczegóły, które są lub mogą okazać się przydatne. Dużą zaletą jest ich uporządkowanie, ułatwiające lekturę, czemu służy m.in. przemyślana i jasna konstrukcja tomu, jednolita struktura rozdziałów, kilkustopniowy podział tych ostatnich, zdyscyplinowany tok narracji, a także zastosowanie wyróżnień graficznych niektórych partii tekstu (tytułów i podtytułów, streszczeń poszczególnych rozdziałów). Zwraca uwagę staranność przygotowania materiału ilustracyjnego i jego adekwatność w stosunku do tekstu i poruszanych w nim zagadnień.

Interesującym i pożytecznym zabiegiem jest rozpoczynanie każdego rozdziału od jego streszczenia (w języku francuskim, niemieckim i angielskim), akcentującego najważniejsze poruszane w nim kwestie i ukierunkowującego dalszą lekturę. Ciekawym posunięciem jest także dodatkowe wyodrębnienie graficzne tych streszczeń – mankamentem jest tu jedynie kolor czcionki w streszczeniach obcojęzycznych, niezbyt dobrze czytelny na szarym tle.

Dobrym rozwiązaniem wydaje się także zamieszczenie podwójnego spisu treści: ogólnego oraz rozbudowanego o tytuły podrozdziałów – ułatwia to znacząco orientację w tym obszernym tekście. Zabrakło w nim natomiast informacji o Autorach poszczególnych rozdziałów, zamieszczonych jedynie w nielicznych przypadkach i tylko w tekście.

Pewne zastrzeżenia budzi strona graficzna zamieszczonych w książce tabel: są one niezbyt dobrze czytelne z uwagi na szare (jaśniejsze i ciemniejsze) tło oraz bardzo małą czcionkę. Także zbyt mała czcionka została zastosowana w podpisach. Natomiast bardzo praktycznym (a zarazem estetycznym) rozwiązaniem jest układ rycin oraz tabel, zaopatrzenie ich w schematy z numerami, a także wysunięcie na marginesie zablokowanych podpisów.

Prezentowana praca niewątpliwie zasługuje na uwagę, stanowiąc dobry i interesujący przykład monografii stanowiska o dużym stopniu złożoności i bogatej problematyce. Zawiera obszerny, dobrze udokumentowany i wyeksponowany materiał faktograficzny, zaprezentowany w szerszym kontekście regionalnym. Jest przykładem rzetelności badawczej i dużych zdolności analitycznych Autorów; może też stanowić inspirację dla innych badaczy w zakresie rozwiązań graficznych i redakcyjnych, ułatwiających i uprzyjemniających lekturę tego – niełatwego przecież – dzieła.

Hanna Kowalewska-Marszałek